

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

Крах людяності
в Руанді

SHAKE HANDS WITH THE DEVIL

The Failure of Humanity in Rwanda

Lieutenant – General Roméo Dallaire

With Major Brent Beardsley

VINTAGE CANADA

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

Крах людяності в Руанді

Генерал-лейтенант Ромео Даллер
Разом з майором Брентом Бердслі

УДК 821.111(71)'06-311.6
Д15

*All rights reserved including the right of reproduction in whole or in part in any form.
This edition published by arrangement with Random House Canada,
a division of Penguin Random House Canada Limited.
No part of this book may be used or reproduced in any manner for the purpose
of training artificial intelligence technologies or systems.*

*Усі права застережено, включно з правом на відтворення твору
повністю або частково в будь-якій формі.
Це видання опубліковано за домовленістю з Random House Canada,
підрозділом Penguin Random House Canada Limited.
Жодна частина цієї книги не може бути використана чи відтворена в будь-якій формі
або будь-яким способом з метою навчання технологій чи систем штучного інтелекту.*

*Перекладено за виданням:
Shake Hands with the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda
(Vintage Canada Edition, 2019, ISBN 978-0-679-31172-0)*

Переклад з англійської: Олександра Дика

Даллер Ромео, Бердслі Брент
Д15 Рукоєстискання з дияволом: крах людяності в Руанді : роман / пер. з англ.
Дикої О. В. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 500 с.
ISBN 978-966-667-921-8

Смілива, вражаюча розповідь про геноцид у Руанді від безпосереднього учасника подій — чоловіка, якого мало не буквально переслідують тіні мерців і привид провалу його місії.

У 1993 році генерал-лейтенант Ромео Даллер прибув до Руанди на чолі невеликого миротворчого контингенту. Але дуже швидко він і його команда опинилися кинутими напризволяще ООН, втягнутими у вир громадянської війни та геноциду. Без підтримки, з мізерними ресурсами, він став безпорадним свідком загибелі 800 тисяч осіб лише за сто днів. Даллер повернувся додому зломленим, розчарованим і на межі скоєння самогубства. «Рукоєстискання з дияволом» – це його повернення до Руанди у спогадах. Це дошкульна розповідь очевидця про неспроможність людства зупинити геноцид. Це історія боротьби самого генерала Даллера за мир, порозуміння та надію.

УДК 821.111(71)'06-311.6

Усі права застережено. All rights reserved.

- © Roméo A. Dallaire,
LGen with Major Brent Beardsley, 2003
- © Вишнякова Анна, передмова
до українського видання, 2026
- © Дика О. В, пер. з англ., 2026
- © ТОВ «Юрінком Інтер»,
виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2026

ISBN 978-966-667-921-8

*З глибокою вдячністю моїм рідним і родинам усіх,
хто служив зі мною в Руанді*

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться
Матвія 5:9

Руандійцям, кинутим напризволяще, яких було вбито сотні тисяч

П'ятнадцятьом солдатам ООН, що служили під моїм командуванням,
які хоробро загинули на службі миру і людяності

Лейтенант Лотен	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
1-й сержант Леруа	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Капрал Бассін	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Капрал Луар	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Капрал Мо	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Капрал Плешіа	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Капрал Дюпон	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Капрал Уйттеброк	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Рядовий Дебатті	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Рядовий Ренва	Бельгія	Загинув у бою	7 квітня 1994 року
Молодший капрал Ахедор	Гана	Загинув у бою	17 квітня 1994 року
Рядовий Менса-Байду	Гана	Загинув у бою	9 травня 1994 року
Капітан Мбайє	Сенегал	Загинув у бою	31 травня 1994 року
Майор Соса	Уругвай	Загинув у бою	17 червня 1994 року
Капітан Анка	Гана	Загинув у бою	8 липня 1994 року

Сіан Кенсфілд, дослідниці, журналістці і дорогій подрузі, яка загинула
1 червня 2002 року, так старанно працюючи, щоб розповісти цю історію.

ЗМІСТ

Передмова до українського видання.	11
Авторська примітка	
До двадцять п'ятої річниці геноциду в Руанді.	13
Передмова.	17
Вступ.	27
1. Мій батько сказав мені три речі.	33
2. «Руанда, це ж в Африці?».	51
3. «Вивчай Руанду, тепер ти за головного»	65
4. Вороги взялися за руки.	77
5. Відлік розпочато.	97
6. Перші рубежі.	113
7. Тіньові сили.	145
8. Вбивства і засідки.	173
9. Великдень без надії на воскресіння.	199
10. Вибух в аеропорту Кігалі.	219
11. Йти чи залишитися?	253
12. Невирішеність.	307
13. Обліковці різанини.	345
14. Операція «Бірюза»	383
15. Забагато, запізно.	417
Підсумки.	457
Словник імен, місць і термінів.	469
Рекомендовано до прочитання.	493

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Коли наш літак приземлився в Кігалі, я все ще не могла оговтатися від захвату: яка ж красива Руанда. Крізь світанковий серпанок вимальовувалися плавні височини пагорбів, тисячі зелених узвиш – такий незвичайний пейзаж для Африки. Щоранку я виходила на світанку на балкон готельного номера, щоб милуватися цими пагорбами, – Кігалі був як на долоні. Спочатку сонний, але потім поступово заповнювався метушливим життям продуктових ринків, гучних мотоциклів, дітей, що біжать до школи, людей у сорочках, які підходять до офісних будівель. Живе, пульсуюче місто в самому серці маленької країни на південному сході африканського континенту. За всією строкатістю буденного життя Кігалі важко було розгледіти привид жахливих звірств, які перетворили це місто на криваву рану на сторінках сучасної світової історії.

У 1994 році, лише за чотири місяці, в Руанді внаслідок етнічних протистоянь було жорстоко вбито 800 000 осіб – представників народу тутсі. «Етнос» – занадто груба і спрощена характеристика, яка умовно розділила руандійців на хуту, тутсі і тва, насправді мала й соціальні конотації і була наслідком колоніальної політики німців та бельгійців. Ворожість між хуту і тутсі, що наростала десятиліттями, досягла апогею під час громадянської війни між Руандійським патріотичним фронтом і урядом президента Жувеналі Габ'ярімани. 6 квітня було збито літак, на борту якого перебували президенти Руанди і Бурунді. Після цього пролунав заклик: «Рубайте високі дерева» – і тисячі хуту, озброєні мачете, розпочали криваву різанину, яка тривала аж до кінця липня, коли війська РПФ захопили владу.

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

Як же геноцид став можливим у 1994 році, коли миротворча інфраструктура вже була розвинена, будь-які звірства ставали помітними завдяки засобам масової інформації, та й уроки Голокосту мали бути засвоєні? Я часто ставила собі ці питання. Працюючи з темою воєнних злочинів, я багато посилалася на рішення Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, в якому згодом судили відповідальних за геноцид. Навіть крізь сухі юридичні конструкти просочувалися німі крики сотень тисяч зарізаних людей. Лише після 24 лютого 2022 року я зрозуміла, наскільки наївними були ці питання.

Чесні та гіркі відповіді на них я знайшла в цій книзі, перечитавши її після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Для пошуку цих відповідей читачеві надається змога спуститися просто в пекло і подивитися на нього очима генерала Ромео Даллера, командувача миротворчого контингенту. UNAMIR – місія, яка була направлена в Руанду з мандатом для підтримки мирних домовленостей між воюючими сторонами, але опинилася в самому епіцентрі геноциду. На сторінках цієї книги детально викладена хронологія страшних подій супроводжується дуже особистими роздумами і роздоріжжям моральних виборів, до яких не може бути підготовлена жодна людина. Намагаючись вести переговори між воюючими сторонами, забезпечити захист тисячам тутсі, при цьому утримуючи такий необхідний нейтралітет, волаючи німим криком про необхідну допомогу світовій спільноті, яка закриває вуха і очі, генерал Даллер платить свою ціну за слова: «Я не піду, я не можу їх кинути». Ця книга також чесна і викривальна розповідь про те, як бюрократія стала перешкодою для порятунку сотень тисяч життів, починаючи від відсутності адекватної реакції на геноцид і закінчуючи нездатністю ООН забезпечити постачання води й продовольства для своєї місії. Генерал Даллер докладно описує, що означає бути затиснутим між двома світами «реальним світом – геноцидом у Руанді і штучним світом – відстороненістю і тупістю» тих, хто мав владу й вплив ухвалювати рішення.

Історія має причини і має наслідки. Геноцид у Руанді не можна розглядати ізольовано – він мав коріння в колоніальній політиці європейців і він вилився у війну в Демократичній Республіці Конго, можливо, найкращавішу в сучасній історії. Переплетення закономірностей є і між кривавими подіями Руанди та кровопролитною війною, яка нині триває в Україні. Можливо, якби «уроки Руанди» були по-справжньому засвоєні, багатьох смертей невинних людей вдалося б уникнути.

Єдине можна сказати точно – роль особистості в історії величезна. В кінцевому підсумку ця книга розповідає про тих, хто залишився людьми там, де людяність зазнала найбільшого краху. Це надихаючий приклад не тільки для кожного, хто причетний до роботи, пов'язаної з війною, а й для кожної окремої людини.

Анна Вишнякова,
юристка у сфері міжнародного кримінального права,
Голова та засновниця громадської організації LingvaLexa

АВТОРСЬКА ПРИМІТКА

До двадцять п'ятої річниці геноциду в Руанді

За двадцять п'ять років, що минули з часу геноциду в Руанді, мало що вдалося зробити для того, щоб загоїти рану, яка залишила незгладимий шрам на цій країні, її народі і, зрештою, на всьому світі. Руанда ніколи не залишала мене. Вона відкрила у мені – у свідомості, душі і тілі – такі вершини радості й краси і такі пекельні глибини болю, що навіть важко уявити. Науковці і вцілілі, філософи й політики, гуманітарії і священнослужителі, жертви та нащадки – всі продовжують шукати відповідь на питання, на яке немає відповіді: як це могло статися?

Оскільки я був командувачем сил місії МООНДР (англ. UNAMIR, Місія Організації Об'єднаних Націй з надання допомоги Руанді), я відчував виняткове прагнення допомагати в пошуку відповідей. Тому дев'ятнадцять років тому я поставив собі за мету зробити докладний опис усього, що я бачив напередодні, під час і одразу після жахливого геноциду. Результатом стала ця книга, мій заповіт.

Цьогоріч мене засипали проханнями написати, виступити, знятися в кіно, щоб знову поділитися своєю історією, і я здебільшого відхиляв ці прохання. Я зробив це тому, що ця книга *«Рукописання з дияволом: крах людяності в Руанді»*, залишається моїм остаточним свідченням. Це

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

настільки детальна і вичерпна хронологія фактів, наскільки я міг викласти все, що мені було відомо на кожному етапі. Моєю метою було всебічно дослідити мою місію та її невдачі, а також неспроможність світової спільноти докласти зусиль, які могли б запобігти геноциду або хоча б зменшити кількість загиблих. Я відчував моральний обов'язок викласти свої виняткові свідчення очевидця на папері, задокументувати події так, як вони розгорталися з моєї точки зору, коли масові вбивства лютували на території країни. Моєю метою було розповісти правду так, як я її пережив і побачив. На цьому етапі мені нічого додати до свого викладу, окрім того, що я пропоную тут.

Хоча ця книга описує кожну ситуацію, в якій я опинився, і те, як я та інші люди, з якими я мав справу, включно з «дияволами» із заголовка, діяли в той момент, вона *не* намагається проаналізувати всі причини вжитих заходів. Іноді я розмірковую над тим, чи допоміг би подальший аналіз з мого боку зупинити вкрай тривожний ревізіонізм, який, як я бачу, набирає обертів, коли спогади тих, хто вижив, тьмяніють або замовчуються, а «експерти», яких там не було, намагаються розповісти нам, що «насправді» сталося¹. Компетентний і обґрунтований аналіз був і залишається необхідним для розгляду серйозних глибинних питань, що лежать в основі подій: що було причиною непоступливості Руандійського патріотичного фронту? Чому уряд був так налаштований проти участі поміркованих у політичних партіях? Що змусило еліту хуту повірити в те, що вони виступають від імені цілої етнічної групи, а не політичної? Чому на тлі невдач миротворчих операцій на початку 1990-х років міжнародна спільнота не розглядала мирну угоду в Руанді як можливість розгорнути повноцінні миротворчі сили і продемонструвати, як може працювати добре профінансована багатопрофільна операція?

І, звичайно, ми все ще шукаємо відповіді на головні питання: що спонукає групу людей до спроби знищення своїх співгромадян? Як людина свідомо вирішує знищити цілу етнічну групу заради збереження влади? Що відбувається в глибинах людської душі, щоб дійти до такої крайності і взяти участь у вбивстві 800 000 осіб? Чому після подій у Руанді ми все ще бачимо, як розгортаються конфлікти, пов'язані з геноцидом?

За останні двадцять п'ять років на тему масових звірств написано і сказано так багато, однак ми й досі не знайшли відповіді, як їм запобігти. *Вісімдесят років* тому ми все ще досліджуємо Голокост, вивчаючи його з антропологічних, психологічних і політичних позицій, намагаючись зрозуміти, як таке взагалі могло бути задумане, і як призвідники могли втягнути інших у це божевілья.

¹ Для тих, хто хоче дізнатися більше, я пропоную прочитати Лінду Мелверн як чудовий приклад письменниці, чиї роботи заслуговують високої довіри. Її великий, часто ексклюзивний доступ і до людей, і до документів у поєднанні з винятковими навичками журналістки та дослідниці роблять її, на мою думку, одним із найдостовірніших аналітиків геноциду в Руанді.

АВТОРСЬКА ПРИМІТКА

Раніше, щоб поширювати такі ідеї і сприяти подальшому розгляду цих питань, потрібні були величезні кошти і ресурси. Але сучасні комунікаційні технології ставлять нас у значно вигіднішу позицію, аби залучити більше умів, які працюють разом, щоб думати про це. Користуючись нагодою, я закликаю вас, читачу, зробити це.

Сьогодні здається, що ми не тільки не можемо подолати кричущу нерівність і розростання гніву, які є корінням більшості масових звірств, а й бачимо, як на міжнародній арені процвітають расизм, жадібність, протекціонізм і всі види обмеженого, ненависницького та егоїстичного мислення. Я знаю, що людство здатне на краще. Я знаю, що ви здатні на більше. Якщо ви справді вірите в права людини – якщо ми можемо погодитися з тим, що всі люди є людьми й однаково потребують захисту, – то ми не можемо просто взяти історію Руанди (або Камбоджі, або Сирії чи М'янми, якщо назвати лише деякі з них) і відкласти її на дальню полицку, щоб час від часу брати її для вивчення на уроках історії або для відзначення знаменних дат, таких як ця.

З нашим доступом до таких об'єднувальних концепцій, як право людини на життя, свободу і недоторканність тіла, глобалізація і відповідальність за захист інших, а також володіючи такими об'єднувальними інструментами, як інтернет, Міжнародний кримінальний суд і багатонаціональні системи безпеки, такі як (на жаль, вже неіснуюча) Резервна бригада високої готовності (з англ. Standby High Readiness Brigade), мені здається, що ми повинні були б досягти більших результатів. Але ми не доросли до цього. У випадку з Руандою ми намагаємося з'ясувати, хто збив літак, шукаємо винних, але війну в Руанді розв'язала не одна людина. Натомість нам потрібно розібратися в суті геноциду, щоб не допустити його повторення.

Здебільшого ці двадцять п'ять років були витрачені на з'ясування фактів і збір фрагментів; можливо, це нормально. Я вдячний за увагу, приділену моєму дослідженню, і за те, що навіть через шістнадцять років після першої публікації читачі все ще вважають цю книгу цінною та пізнавальною. Але тепер, коли минуло чверть століття після геноциду в Руанді, нам потрібно вийти за межі того, де ми перебуваємо. Нам потрібно щось набагато більше, ніж концепції суверенітету, націоналізму, етнічності та релігії як ідей, на яких базується наша людяність. Нам необхідно використати причину масових звірств. Нам потрібно *запобігати* конфліктам.

Це вищий щабель, якого ми ще не досягли. Це аналіз, який повинен відбутися.

Попри деякі недоліки, я сподіваюся, що ця книга продовжить допомагати зберігати пам'ять про геноцид та його уроки для людства. Ви маєте їх засвоїти і діяти відповідно до них. *Хто хоче, той знайде. Вперед.*

RAD,
квітень 2019 року.

ПЕРЕДМОВА

Ця книга довго чекала свого часу, і я щиро шкодую, що не написав її раніше. Коли я повернувся з Руанди у вересні 1994 року, друзі, колеги і моя родина заохочували мене написати про цю місію, доки всі події ще були свіжими в моїй пам'яті. На полицях книгарень почали з'являтися книжки, які обіцяли розповісти всю історію того, що сталося в Руанді. Але вони цього не робили. Будучи ґрунтовними і доволі точними, жодна з них, здавалося, не висвітлювала цю історію повністю. Я мав змогу допомогти в роботі багатьом авторам, але завжди здавалося, що в кінцевому продукті чогось бракує. Бракувало звуків, запахів, мародерства, сцен нелюдських вчинків. Але я не міг зробити крок у порожнечу і написати те, чого не вистачало; роками я почувався надто погано, огидно, нажахано і боязко, і знаходив собі виправдання, щоб не братися за цю справу.

Маскування стало нормою життя, а я став у цьому експертом. Тиждень за тижнем я приймав кожне запрошення висловитися на цю тему; прокрастинація не лише не допомогла мені втекти, а й затягувала мене дедалі глибше в лабіринт почуттів і спогадів про геноцид. Далі почалися формальні процеси. Бельгійська армія вирішила віддати під трибунал полковника Люка Маршала, одного з моїх найближчих колег у Руанді. Його країна шукала винних у втраті десяти бельгійських солдатів, які загинули під час виконання службових обов'язків у перші години війни. Начальство Люка було готове пожертвувати одним зі своїх, хоробрим солдатом, щоб дістатися до мене. Бельгійський уряд вирішив, що я був або дійсним винуватцем, або принаймні співучасником загибелі його миротворців.

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

Доповідь бельгійського сенату зміцнила переконання, що я в жодному разі не повинен був дозволяти своїм солдатам опинитися в ситуації, коли вони змушені були оборонятися, незважаючи на нашу моральну відповідальність перед руандійцями і перед місією. На деякий час я став зручним цапом-відбувайлом за все, що пішло не так у Руанді.

Робота стала для мене своєрідним знеболювальним засобом від звинувачень, які лунали на мою адресу, і вгамовувала власне почуття провини за невдачі місії. Незалежно від того, чи я займався реструктуризацією армії, командував 1-ю чи 2-ю канадською дивізією (1 Canadian Division, Land Force Quebec Area), розробляв програму підвищення якості життя для Збройних сил Канади чи працював над реформуванням офіцерського корпусу, я брався за будь-яке завдання і трудився самовіддано та нерозважливо. Настільки самовіддано і нерозважливо, що у вересні 1998 року, через чотири роки після того, як я повернувся додому, мій розум і моє тіло здалися. Останньою краплею стала моя поїздка до Африки на початку того ж року, щоб дати свідчення в Міжнародному кримінальному трибуналі щодо Руанди. Спогади, запахи і відчуття зла повернулися з новою силою. Через півтора року мене за станом здоров'я відправили у відставку. Я страждав, як і багато солдатів, які служили зі мною в Руанді, від травми, яку ще звуть посттравматичним стресовим розладом. З виходом у відставку з'явився час і можливість думати, говорити і, можливо, навіть писати. Мене приваблювала ідея написати книгу, але я все зволікав.

Після повернення з Руанди в 1994 році я підтримував тісний зв'язок з майором Брентом Бердслі — першим членом моєї місії, який був зі мною з літа 1993 року до його медичної евакуації з Кігалі в останній день квітня 1994 року. Брент використовував кожную нагоду, щоб підштовхнути мене до написання книги. Зрештою, він переконав мене, що якщо я не викладу свою історію на папері, наші діти та онуки ніколи не дізнаються про нашу роль у катастрофі в Руанді та про те, через що ми пройшли. Звідки їм знати, що ми зробили і, особливо, чому? Ким були інші учасники і що вони робили, а що не робили? Він сказав, що ми також маємо відповідальність перед майбутніми солдатами, які можуть опинитися в схожих ситуаціях, і для яких навіть крапля нашого досвіду може виявитися цінною для виконання їхніх місій. Брент долучався до роботи над цією книгою на кожному етапі її написання. Я дякую йому за підказки та підтримку. Я також вдячний його дружині Маргарет, і його дітям — Джесіці, Джошуа і Джексону, за те, що «позичали» його мені на час перших досліджень і написання рукопису, під час рецензування і, зрештою, за допомогу в завершенні роботи над книгою. Брент був каталізатором, дисциплінованим і найпродуктивнішим редактором; він день за днем присвячував себе роботі, щоб я міг завершити цей проєкт. Навіть у моменти найбільшого напруження від виснажливої роботи, недосипання та власного посттравматичного стресового розладу, Брент завжди робив набагато

ПЕРЕДМОВА

більше, ніж від нього вимагалось. Він став моїм однодумцем у всьому, що стосується Руанди; його тверезий погляд допоміг мені осмислити цю поразку. Його готовність бути свідком обвинувачення в нескінченному Міжнародному кримінальному трибуналі щодо Руанди і його підтримка моєї власної участі об'єднали наші життя у найкращих традиціях воїнів, що повернулися з фронту. Він врятував мене від мене самого, я почасти завдячую йому своїм життям, а також сміливістю для написання цієї книжки.

Я особливо вдячний канадському видавництву Random House Canada за те, що вони дали шанс недосвідченому автору – хворому ветерану. Я вдячний їм за розуміння, заохочення і підтримку. Особлива подяка моїй редакторці та подрузі Енн Коллінз. Без її порад, заохочення та дисципліни цей проєкт, можливо, ніколи б не завершився. Вона постійно повторювала мені, що ця книга має бути написана і що вона буде написана. Протягом багатьох місяців я докладав недостатньо зусиль, але вона не здавалася, виявляла щирі турботи про мене і показала себе найтерплячішою людиною з усіх. Це жінка, яка завжди йде на ризик, і я захоплююся її сміливістю та рішучістю. Я також хочу подякувати моєму агенту Брюсу Вествуду за його віру в те, що десь усередині мене живе людина, яка зможе написати цю історію. Він по-дружньому за мною наглядав і підбадьорював на кожному кроці. Ми стали близькими колегами, я поважаю його вміння та досвід у складному світі видавничої справи.

Для цього проєкту я зібрав спеціальну команду, яка злагоджено працювала в атмосфері взаємної поваги та кооперації. Майор Джеймс Маккей, який тривалий час досліджує мою роботу з трибуналом і питання врегулювання конфліктів, був моєю людиною «з майбутнього». Я вдячний йому за підтримку. Капітан-лейтенант Франсін Аллард, наполеглива дослідниця і «хранителька документів», працювала зі мною, коли я ще служив у Збройних силах Канади. Вільно володіючи шістьма мовами, вона стала відданим і цінним членом команди, що працювала над цією книгою. Особливу подяку хочу висловити майору (у відставці) Філу Ланкастеру, який замінив Брента в Руанді на посаді мого військового асистента в останні місяці мого перебування в зоні місії. Він допоміг мені написати розділи про війну та геноцид. Солдат, доктор філософії і небайдужий гуманіст, Філ працює з постраждалими від війни дітьми в районі Великих Африканських озер практично без вихідних після виходу у відставку. Він так і не повернувся з Руанди. Я захоплююся ним і тією справою, яку він робить.

Доктор Серж Берньє, керівник з питань історії та спадщини в Штабі національної оборони Канади і мій однокурсник з курсантських часів, особисто заохочував мене і підтримував постійний зв'язок протягом усього проєкту. Він редагував французьку версію, а також надав ресурси

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

і підтримку для офіційної історії місії, про яку я розповів доктору Жаку Кастонгею. Він і досі залишається голосом стабільності в моєму житті.

Додам, що багато членів моєї родини, друзів, колег і навіть незнайомих людей підбадьорювали мене під час написання цієї книги. Я потребував цієї нерідко дуже своєчасної підтримки, і завжди буду їм за це вдячний.

Сьогодні в Руанді мільйони людей все ще шукають відповідь на питання, чому Місія ООН з надання допомоги Руанді (МООНДР), Організація Об'єднаних Націй (ООН) та міжнародна спільнота допустили таке лихо. У мене немає відповідей на всі питання, навіть на більшість із них. Усе, що я можу запропонувати тим, хто вижив, і майбутнім поколінням Руанди, – це моя історія, така, якою я її пам'ятаю. Я вів щоденні нотатки про свою діяльність, зустрічі, записував коментарі та міркування, але було чимало днів, особливо на ранніх етапах геноциду, коли у мене не було ні часу, ні бажання, ні духу, щоб записувати подробиці. Ця розповідь є моїм найповнішим спогадом про події такими, якими я їх бачив. Я зв'язав свої спогади з письмовими джерелами, що збереглися, шифрограмами, документами ООН та моїми паперами, які були передані мені Збройними силами Канади. Якщо в написанні географічних назв, імен осіб або дат я припустився якихось помилок, прошу вибачення у читача. Я несу повну відповідальність та звітую за кожне рішення і дію, які я здійснював як тимчасовий голова місії і постійний командувач сил МООНДР.

Моя дружина Елізабет зробила для мене більше, ніж я зможу їй за це віддячити. Бет, дякую тобі за ті дні, тижні, місяці і роки, коли я був відсутній, а ти тримала домашній фронт і сім'ю разом, незалежно від того, чи був я на службі в різних куточках світу, чи вдома у своїй трудовоїтній бульбашці, чи на чергових навчаннях, коли тобі доводилось прокидатись від звуків наших тренувальних пострілів. Дякую тобі за підтримку під час цієї останньої місії, яка стала однією з найважчих у моєму житті. Я дякую своїм дітям – Вілему, Катрін і Гі, які росли за частої відсутності батька, але завжди були моєю гордістю, справжнім випробуванням моєї сили, і які продовжують прокладати собі шлях у цьому світі. Будьте собою і подякуйте мамі. Одна з причин створення цієї книги полягає в тому, що вона написана для вас, моїх найрідніших людей, щоб на цих сторінках ви змогли знайти розраду за ті жертви, яких вимагав і продовжує вимагати від вас мій досвід в Руанді, жертв далеко за межами службового обов'язку або «в горі і радості». Я вже не той, хто поїхав до Африки десять років тому, але ви всі залишилися відданими цьому старому солдату, навіть коли армія і військове товариство покинули вас напризволяще у найтемніші часи геноциду. Ви на власному досвіді відчували, що відбувалося з дружинами та сім'ями миротворців. Я довіку вдячний вам за те, що ви відкрили мені очі на важке становище родин нового покоління ветера-

ПЕРЕДМОВА

нів. Саме ви започаткували Ініціативу з підвищення якості життя військових Збройних сил Канади.

Я присвятив цю книгу чотирьом різним групам людей. Насамперед – 800 000 руандійцям, які загинули, і мільйонам інших, які були поранені, переміщені або стали біженцями під час геноциду. Я молюся, щоб ця книга тільки примножила зростаюче багатство інформації, яка викриває і допомагає викорінювати злочини геноциду у двадцять першому столітті. Нехай вона надихне людей у всьому світі стати вищими за національні та особисті інтереси і визнати людство таким, яким воно є насправді: сукупністю людських істот, які за своєю суттю однакові.

Ця книга також присвячена чотирнадцятьом солдатам, які загинули під моїм командуванням, борючись за мир у Руанді. Найважче випробування для командира – відправляти людей на завдання, яке може забрати їхнє життя, а наступного дня робити це знову. Втрата солдата – це ще й найважчий спогад, з яким доводиться жити. За такі рішення і дії повну відповідальність несе командування. Сім'ям цих мужніх, доблесних і відданих солдатів я пропоную цю книгу як пояснення. Коли решта світу не здатна була навіть дати надію, ваші близькі служили з честю, гідністю та відданістю, і заплатили за це життям.

Ця книга також присвячена Сіан Кенсфілд. Сіан була тіньовим автором цієї книги, але вона не дожила до її виходу у світ. Протягом майже двох років вона з головою занурювалася у все, що стосувалося Руанди. Її феноменальна пам'ять була даром істинної дослідниці. Я насолоджувався її запалом, ентузіазмом і любов'ю до Руанди та її народу, з яким вона познайомилася в польових умовах через кілька років після війни. Її журналістська завзятість у пошуку правди в поєднанні з енергією і запалом донести до читача суть історії принесли їй звання «полкового сержант-майора» в нашій команді. Ми з нею добре спрацювалися, багато сміялися і плакали, коли я переповідав сотні інцидентів і випадків – трагічних, огидних, відразливих і болючих. На останніх етапах роботи над книгою я помітив, що вона втомлюється, оскільки зміст і навантаження з'їдають її почуття гумору та об'єктивність. Я відправив її на тривалі вихідні, щоб вона відпочила, поспала, поїла і підзарядилася енергією, як я часто робив це з офіцерами чи солдатами, у яких були схожі симптоми. Наступного ранку після того, як вона поїхала на вихідні, мені зателефонували і повідомили, що вона вчинила самогубство. Смерть Сіан завдала мені такого болю, якого я не відчував з часів Руанди. Мені здавалося, що місія МООНДР усе ще вбиває невинних людей. Наступного тижня я разом з її родиною був присутній на її похованні й оплакував її смерть. Відчуття незворотності і шок від її смерті наче оживили примар, які переслідували мене з 1994 року. Я хотів скасувати проєкт і дозволити моїй історії вмерти разом зі мною. Але за підтримки її та моєї родини, особливо Бет, решти команди та багатьох друзів, я зрозумів, що найкращою даниною

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

пам'яті Сіан буде завершити книгу і розповісти історію про те, як світ відмовився від мільйонів руандійців і свого невеликого миротворчого контингенту. Сіан, так багато в цій книзі присвячено тобі; твій дух живе зі мною, ніби ти ще один ветеран з Руанди. Хай тепер тобі вдасться віднайти спокій у смерті, якого у тебе не було за життя.

Четвертою групою, якій присвячена ця книга, є сім'ї тих, хто служить нації вдома і в далеких краях. Немає нічого нормального в тому, щоб бути дружиною або дитиною солдата, моряка чи льотчика Збройних сил Канади. Бувають прекрасні і захопливі часи, трапляються також важкі і виснажливі. У минулому цей спосіб життя забезпечував гарний достаток і того вартував. Але після закінчення Холодної війни характер, темп і складність місій, на які наш уряд відправляв військовослужбовців Збройних сил Канади, призвели до значних проблем у сімейному житті. Виклики, пов'язані з самотнім материнством, самотністю і втомою, а також візуальний і звуковий вплив цілодобових новинних репортажів із зон конфлікту, куди були відправлені їхні близькі, створюють рівень стресу в сім'ях наших миротворців, що просто зашкалює. Наші сім'ї проживають місії разом з нами, і вони зазнають схожих травм до, під час і після місій. Наші родини нерозривно пов'язані з нашими місіями і потребують належної підтримки. Ще кілька років тому якість життя наших службовців та їхніх родин була катастрофічно незадовільною. Минуло майже дев'ять років болю, перш ніж уряд почав визнавати свою відповідальність у цьому питанні. Спостерігаючи за глибокими емоціями і щирим співчуттям канадців до наших солдатів, які були поранені або загинули в Афганістані, я сповнений оптимізму, що нація нарешті повністю визнає свою відповідальність перед цими молодими і відданими ветеранами та їхніми сім'ями. Я молюся, щоб ця книга допомогла канадцам усвідомити обов'язок, який вони і вся нація мають перед солдатами, які служать нам, а також перед їхніми родинами.

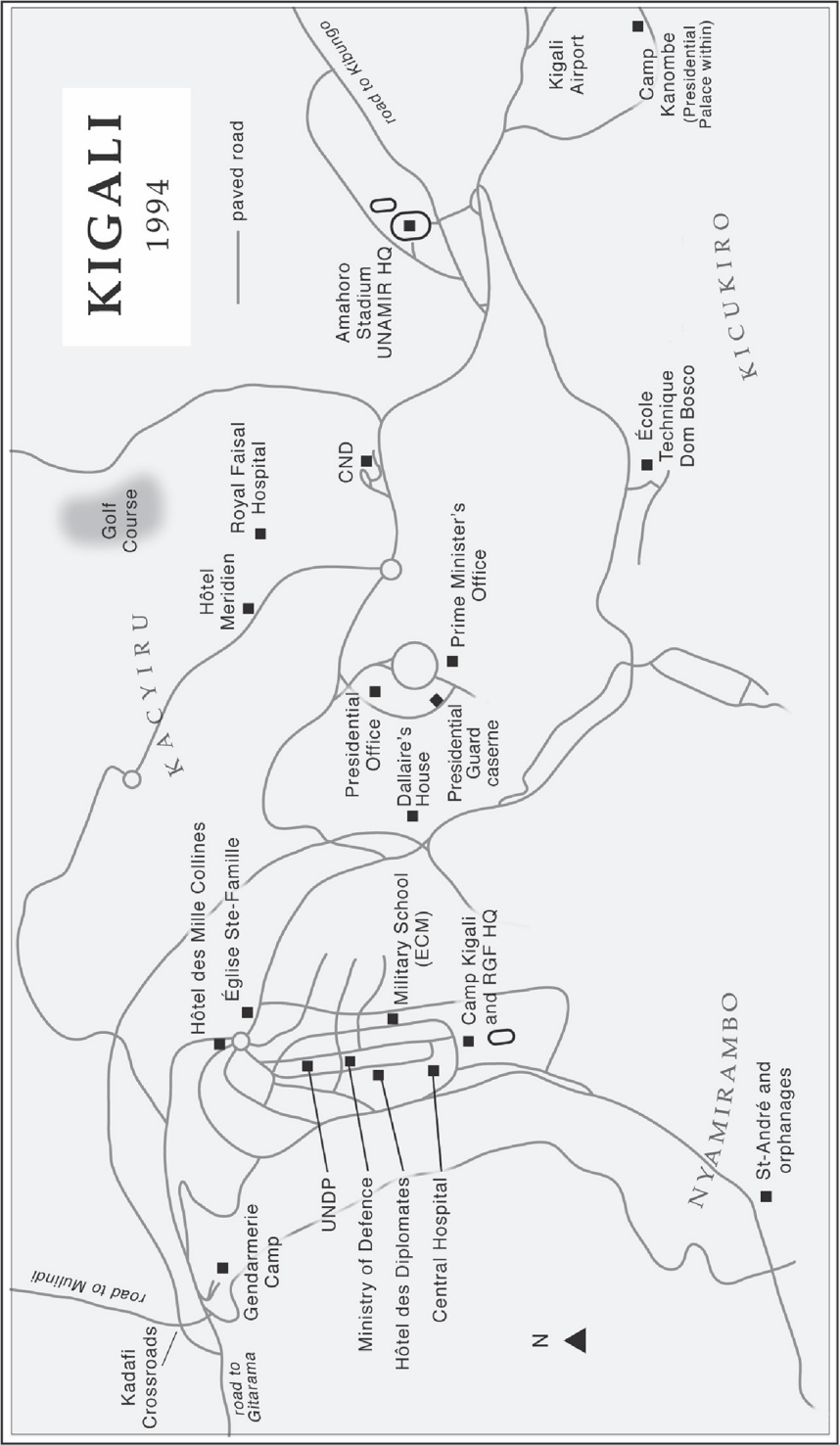
У цій книзі я розповім про те, що сталося в Руанді в 1994 році. Це історія зради, провалу, наївності, байдужості, ненависті, геноциду, війни, нелюдяності і зла. Попри побудову міцних відносин і часті прояви моральної, етичної та мужньої поведінки усе це було затьмарене одним з найшвидших, найефективніших і найочевидніших геноцидів у новітній історії. Лише за сто днів понад 800 000 невинних руандійських чоловіків, жінок і дітей були жорстоко вбиті, в той час як цивілізований світ, байдужий і, здавалося, незворушний, сидів склавши руки і спостерігав за розгортанням апокаліпсиса або просто перемикав канали. Майже через п'ятдесят років після того, як мої батько і тесть допомагали визволяти Європу, коли було виявлено табори смерті і коли людство в один голос сказало: «Ніколи знову», — ми знову сиділи склавши руки і дозволили цьому невимовному жахіттю статися. Нам не вистачило ні політичної волі, ні ресурсів, щоб зупинити це. Відтоді про Руанду багато писали,

ПЕРЕДМОВА

обговорювали, дискутували, сперечалися і знімали фільми, але мені здається, що ця нещодавня катастрофа забувається, а її уроки потопають у невігластві та апатії. Геноцид в Руанді – це поразка людства, яка може легко повторитися.

Після однієї з моїх численних доповідей після повернення з Руанди капелан зі Збройних сил Канади запитав мене, як після всього, що я бачив і пережив, я можу вірити в Бога. Я відповів, що Бог є, тому що в Руанді я потиснув руку дияволу. Я бачив його, відчував його запах і торкався його. Я знаю, що диявол існує, а отже – і Бог є. *Хто хоче, той знайде. Вперед.*

Генерал-лейтенант **Ромео Даллер**,
липень 2003 року.

ВСТУП

Був чарівний травневий день 1994 року. Синє небо було безхмарним, легкий вітерець ворухив дерева. Важко було повірити, що за останні тижні немислиме зло обернуло ніжно-зелені долини і вкриті туманом пагорби Руанди на смердючий кошмар гниючих трупів. Кошмар, з яким усім нам доводилось щодня вести переговори. Кошмар, за який я як командувач миротворчих сил ООН у Руанді не міг не відчувати глибокої відповідальності.

Той день був відносно непоганим. Під захистом обмеженого і крихкого перемир'я мої війська успішно супроводжували близько двохсот цивільних осіб (небагатьох з тисяч, які шукали притулку у нас у Кігалі, столиці Руанди) через численні урядові й ополченські контрольні-пропускні пункти до безпечного місця за рубежами Руандійського патріотичного фронту (РПФ, англ. Rwandese Patriotic Front, RPF). Минуло сім тижнів від початку геноциду, а РПФ, дисциплінована повстанська армія (що складалася переважно з синів руандійських біженців, які жили за кордоном у таборах в Уганді, після того, як їх вигнали з батьківщини після проголошення незалежності), наступав на Кігалі з півночі, додаючи громадянську війну до хаосу і кривавої бійні в цій країні.

Доставивши наш дорогоцінний вантаж невинних душ, ми повертали-ся до Кігалі на білому «Ленд Крузері» ООН з моїм вимпелом командувача сил на передньому капоті і блакитним стягом ООН на древку, прикріпленому до правого заднього бампера. Мій ганський снайпер, озброєний новою канадською гвинтівкою C-7, їхав позаду, а мій новий сенегаль-

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

ський ад'ютант, капітан Ндіайє, сидів праворуч від мене. Ми їхали особливо небезпечною ділянкою дороги, відкритою для снайперського вогню. Більшість мешканців навколишніх сіл були вбиті, а ті, хто вижив, врятувалися втечею, взявши з собою лише речі, що могли винести на спині. За кілька тижнів це місце стало безлюдним і занедбаним.

Раптом попереду ми побачили дитину, яка перебігала дорогу. Я зупинив машину поруч з хлопчиком, боячись злякати його, але він був незворушний. Йому було близько трьох років, він був одягнений у брудну розірвану футболку, під якою з-під роздутого живота звисали клапті спідньої білизни, трохи більшої за набедрену пов'язку. Він був увесь у бруді, волосся побіліле від пилу, оповитий хмарою мух, які жадібно атакували відкриті виразки, що вкривали його тіло. Він мовчки дивився на нас, посмоктуючи, наскільки я зрозумів, високобілкове печиво. Де хлопчик знайшов їжу в цій пустці?

Я вийшов з машини і підійшов до нього. Можливо, через стан, в якому я перебував, мені здалося, що у цього хлопчика було ангельське личко й очі, сповнені чистої невинності. Я вже бачив стількох дітей, порубаних на шматки, що цей маленький цілісний розгублений хлопчик був для мене втіленням надії. Він же не міг вижити сам по собі? Я попросив свого ад'ютанта посигналізувати в клаксон, сподіваючись привернути увагу його батьків, але звук прокотився пустою, злякавши кількох птахів – не більше. Хлопчик застиг, як укопаний. Він не говорив і не плакав, просто стояв, посмоктуючи печиво і дивлячись на нас своїми величезними поважними очима. Все ще сподіваючись, що він не був там зовсім сам, я відправив свого ад'ютанта і снайпера пошукати ознаки життя.

Ми опинилися в яру, порослому банановими деревами і бамбуковими пагонами, що утворили густий листяний навіс. По обидва боки дороги тягнулася довга низка спорожнених хатин. Залишившись сам на сам з хлопчиком, я відчув тривожний клубок у животі: це було б ідеальне місце для влаштування засідки. Мої побратими повернулися, нікого не виявивши. Раптом шурхіт у підліску змусив нас підскочити. Я вхопив хлопчика і міцно притиснув його до себе, доки ми інстинктивно займали оборонні позиції навколо автомобіля і в кюветі. Кущі розсунулися, і з них вигулькнув добре озброєний солдат РПФ віком близько п'ятнадцяти років. Він упізнав мою форму, віддав мені честь і представився. Солдат був частиною передової спостережної позиції на сусідніх пагорбах. Я запитав його, хто цей хлопчик і чи залишився в селі хтось живий, хто міг би про нього подбати. Солдат відповів, що у хлопчика немає ні імені, ні сім'ї, але він та його товариші піклуються про нього. Це пояснило появу печива, але не зменшило мого занепокоєння щодо безпеки і здоров'я хлопчика. Я заявив, що дитині потрібен належний догляд і що я можу його забезпечити: ми опікувались і допомагали сиротинцям у Кігалі, де йому було б набагато

ВСТУП

краще. Солдат спокійно наполягав на тому, щоб хлопець залишився там, де був, серед своїх людей.

Я продовжував заперечувати, але солдат не був налаштований на дискусію і гордовито заявив, що його підрозділ подбає про дитину і забезпечить його всім необхідним. У мене аж обличчя почервоніло від гніву і розчарування, аж тут я помітив, що хлопчик кудись вислизнув, доки ми про нього сперечалися, і одному Богу відомо, куди він подівся. Мій ад'ютант помітив його біля входу в хатину неподалік, коли він перелазив через колоду, що впала поперек дверного проходу. Я побіг за ним, а слідом за мною мій ад'ютант і малолітній солдат РПФ. Але коли я наздогнав малого, він уже зник усередині хатини. Колода у дверному проході виявилася тілом чоловіка, вочевидь, мертвого вже кілька тижнів: його плоть прогнила від хробаків і почала відпадати від кісток.

Коли я переступив через тіло й увійшов до хатини, цілий рій мух обліпив мій ніс і рот. Усередині було так темно, що я спершу більше відчув запах, ніж побачив те жахіття, яке лежало переді мною. Хатина виявилася двокімнатною, де одна кімната слугувала кухнею і вітальнею, а друга – загальною спальнею; у стіні з глини і гілок було прорубано два нерівні вікна. У морок пробивалося зовсім мало світла, але коли мої очі звикли до темряви, я побачив розкидані по вітальні нерівним колом зотлілі тіла чоловіка, жінки і двох дітей; крізь висохле шкіроподібне покриття, яке колись було шкірою, проглядалися білі кістки. Хлопчик сидів навпочіпки біля того, що залишилося від його матері, і продовжував смоктати печиво. Я підійшов до нього так обережно і тихо, як тільки міг, і, взявши його на руки, виніс з хатини.

Тепло його крихтнього тіла, яке пригорнулося до мого, наповнило мене миром і спокоєм, що підносили мене над хаосом. Це дитя було живим, але страшенно голодним, красивим, але замурзаним, розгубленим, але не наляканим. Я вирішив: цей хлопчик стане четвертою дитиною в сім'ї Даллерів. Я не міг зарадити всій Руанді, але міг врятувати цю дитину.

Ще до того, як взяти на руки цього малого, я домовився з працівниками гуманітарних організацій та представниками обох воюючих армій, що не дозволю вивозити руандійських сиріт за кордон. Коли гуманітарні організації зверталися з подібними проханнями, я стверджував, що за гроші, витрачені на перевезення сотні дітей літаком до Франції чи Бельгії, можна було б побудувати, укомплектувати та утримувати руандійські сиротинці, які могли б вмістити три тисячі дітей. Але цей хлопчик перекреслив усі мої аргументи. Я бачив, як прибуваю до терміналу в Монреалі, немов святий Христофор останніх днів, з ним на руках, бачив і мою дружину Бет, готову обійняти його.

Цю мрію різко обірвав молодий солдат, який швидко, наче вовк, вихопив дитину з моїх рук і помчав з нею просто в кущі. Не знаючи, скільки

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

членів його підрозділу вже могли тримати нас на прицілі, ми неохоче сіли назад у «Ленд Крузер». Доки ми поволі від'їжджали, я думав про те, що сталося.

Відступивши, я, безсумнівно, вчинив мудро: не став ризикувати життям двох моїх солдатів у марній боротьбі за одного хлопчика. Але в той момент мені здалося, що я відступив від боротьби за те, що було правильним, що ця поразка означала всі наші провали в Руанді.

Що сталося з тим милим дитям? Чи потрапив він до дитячого будинку далеко в тилу РПФ? Чи пережив він наступні бої? Чи загинув він, чи тепер сам є малолітнім солдатом, втягнутим у, здавалося б, нескінченний конфлікт, що охопив його батьківщину?

Спомин про той момент, коли хлопчика на руках у солдата, який за віком міг би бути його братом, поглинув ліс, не відпускає мене. Цей спогад ніколи не дає мені забути, наскільки малоефективними і безвідповідальними ми були, коли пообіцяли руандійцям, що створимо атмосферу безпеки, яка б дозволила їм досягти тривалого миру. Минуло майже дев'ять років відтоді, як я покинув Руанду, але коли я пишу ці рядки, звуки, запахи і кольори повертаються до мене з дивовижною чіткістю. Ніби хтось проник у мій мозок і прищепив цей жах під назвою Руанда, кадр за кадром, просякнутий кров'ю, прямо на кору головного мозку. Я не зміг би забути це, навіть якби хотів. Упродовж багатьох років я мріяв повернутися до Руанди і зникнути в тих синьо-зелених пагорбах разом зі своїми примарами. Звичайний паломник, що шукає прощення і спокути. Та коли я поволі починаю збирати своє життя по клаптиках, я усвідомлюю, що настав час для складнішого паломництва: повернутися назад через усі ці жахливі спогади і віднайти свою душу.

Я намагався написати цю історію невдовзі після повернення з Руанди у вересні 1994 року, сподіваючись знайти якусь віддушину для себе, намагаючись з'ясувати, як моя роль командувача сил МООНДР пов'язана з міжнародною апатією, складними політичними маневрами, глибоким проваллям ненависті та варварства, що призвели до геноциду, в якому загинули понад 800 000 осіб. Натомість мене затягнуло в руйнівну спіраль психологічної травми, яка призвела до спроб самогубства, демобілізації зі Збройних сил за станом здоров'я, діагностування посттравматичного стресового розладу, десятків і десятків терапевтичних сеансів і численних медичних препаратів, які й досі є частиною моїх буднів.

Минуло сім років, перш ніж у мене нарешті з'явилося бажання, воля і витримка, щоб почати в деталях описувати події того року в Руанді. Розповісти, з моєї точки зору, як країна перейшла від обіцянки миру до інтриг, розпалювання расової ворожнечі, вбивств, громадянської війни та геноциду. І як міжнародне співтовариство, використовуючи недолугий мандат ООН і те, що можна охарактеризувати лише як байдужість, переслідування власних інтересів і расизм, сприяло цим злочинам проти

ВСТУП

людяності. Переказати, як ми всі сприяли створенню безладу, що призвів до вбивств і переміщення мільйонів людей та дестабілізував увесь центральнопівденноафриканський регіон.

Низка книг і статей, кількість яких лише зростає, досліджують трагічні події в Руанді з різних боків: свідчення очевидців, аналіз медіа, випадки проти дій тодішньої американської адміністрації, засудження очевидної некомпетентності ООН. Але навіть у міжнародних і національних розслідуваннях, розпочатих після геноциду, провина у якийсь спосіб оминає окремі країни – члени ООН, зокрема ті впливові держави з постійними представниками в Раді Безпеки, такі як США, Франція і Сполучене Королівство, які сиділи склавши руки і спостерігали за тим, що відбувалося, які відвели свої війська або й взагалі не вводили жодних військ. Кілька бельгійських офіцерів постали перед судом, щоб розплатитися за «гріхи Руанди». Коли командир мого сектору в Кігалі, полковник Люк Маршал, постав перед судом у Брюсселі, звинувачення проти нього були явно спрямовані на те, щоб зняти з бельгійського уряду будь-яку відповідальність за загибель десяти бельгійських миротворців, що перебували під моїм командуванням. Зрештою суддя зняв усі звинувачення, визнавши той факт, що Маршал гідно виконував свої обов'язки в майже безвихідній ситуації. Але ніхто так і не звернув уваги на причини, які призвели до того, що він і решта сил МООНДР опинилися в такій небезпечній ситуації.

Настав час розповісти цю історію з того місця, де я перебував, а це було буквально посеред бійні, яка тривала кілька тижнів поспіль. Публічний виклад моїх дій, моїх рішень і моїх помилок протягом того найжахливішого року може стати ключовою відсутньою ланкою для тих, хто намагається зрозуміти цю трагедію як інтелектуально, так і серцем. Я знаю, що ніколи не зможу припинити свою жалобу за всіма тими руандійцями, які повірили в нас, які думали, що миротворчі сили ООН зупинять екстремізм, убивства і допоможуть їм пройти ризикований шлях до тривалого миру. Та місія МООНДР провалилась. Я добре знаю, скількох людських життів вартував негнучкий мандат Ради Безпеки ООН, мізерне фінансування місії, бюрократія ООН, політичні маніпуляції та мої особисті обмеження. Утім, я зрозумів, що корінь усього цього криється у глибокій байдужості світової спільноти до долі семи-восьми мільйонів чорношкірих африканців у крихітній країні, яка не мала жодної стратегічної чи ресурсної цінності для жодної великої держави. Перенаселена маленька країна, яка на очах у всього світу зрадила себе і знищила власний народ, а світ так і не знайшов політичної волі втрутитися. У моїй пам'яті досі закарбувалися слова невеликої групи бюрократів, які приїхали «оцінити» ситуацію в перші тижні геноциду: «Ми рекомендуватимемо нашому уряду не втручатися, оскільки ризики високі, а все, що тут є, – лише люди».

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

Моя історія не є ні суто військовим звітом, ні клінічним, академічним дослідженням подій у Руанді. Вона також не є спрощеним звинуваченням у численних невдачах ООН як сили, що бореться за мир у всьому світі. Ця книга не про героїв і лиходіїв, хоча такий твір можна було б легко написати. Ця книга – крик душі за тисячами вбитих, данина пам'яті душам, розрубаним мачете через їхню уявну відмінність від тих, хто жадав втриматися при владі. Це історія командира, який, зіткнувшись із викликом, що не вписувався в класичні правила миротворця часів Холодної війни, не зміг знайти ефективного рішення і став свідком, ніби в покарання, втрати частини своїх військ, спроби винищення етносу, розправи над дітьми, що ледь вийшли з утроби матері, скидання відрубаних кінцівок, наче хмизу, та курганів з тіл, що розкладалися під палючим сонцем.

Ця книга – просто розповідь кількох людей, яким було доручено допомогти іншим відчувати радість мирного життя. Але натомість ми стали свідками того, як диявол запанував над раєм на землі, живлячись кров'ю людей, яких ми повинні були захищати.

1

МІЙ БАТЬКО СКАЗАВ МЕНІ ТРИ РЕЧІ

Моїм першим захопленням завжди була армія. Вона була моєю коханою, моєю музою і моєю родиною. Ще в дитинстві у мене ніколи не було сумнівів щодо того, куди я хочу піти і чим я хочу займатися. Моєю першою іграшкою, яку я привіз зі спустошеної війною Голландії, коли ми з матір'ю переїхали до батька у Квебек після Другої світової війни, була дуже груба копія джипа канадської армії. Хлопчиськом я малював поля битв на великому килимі у вітальні, радіючи, коли батьки залишали мене вдома самого, щоб я тримав оборону, доки вони бігали у справах. Улітку на дачі я будував велетенські фортеці та оборонні споруди з піску. Цілком поглинутий маневруванням мого великого арсеналу машинок «Дінкі Тойс» і сотнями пластикових солдатиків, я мріяв про давні поля битв, де гармати визначали перебіг бою. Я завжди був артилеристом, засипаючи величезними купами піску ефектну і доблесну кавалерію та піхоту, що наступала.

Я не грався у війну, я жив нею, сам-один у далекому, але такому близькому для мене часі. Коли я не проводив свої кампанії на килимі або на піску, я гортав книги з військової історії і уявляв собі, що я капітан, одягнений у червоно-синій мундир, який командує батареєю гармат і легкої артилерії під час наполеонівських воєн. Ці сцени здавалися мені настільки реальними, що я відчував запах пороху і чув іржання коней. Азарт і хвилювання битви пронизували мене, і я виривався з депресивної сірості східної частини Монреалю, в якій виріс.

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

Я народився в сім'ї військового, старший з трьох дітей і єдиний хлопчик, тому, мабуть, не дивно, що військова справа стала не тільки моєю професією, а й пристрастю. Мій батько був сержантом (англ. NCO) канадської армії, а мати – воєнною нареченою з Голландії. Вони познайомилися, коли мого батька дислокували в Ейндховені за зимовою лінією фронту в 1945 році. Моя мати була студенткою-медсестрою і разом з друзями проходила повз тимчасові бівуаки на міській площі дорогою до шпиталю. Вони побачили дійсно жахливі умови, в яких жили канадці, під брезентом під час зимового крижаного дощу, без тепла і водопостачання. Місцеві сім'ї, у тому числі й родину моєї матері, попросили розмістити канадських військових у своїх будинках. Важко було не помітити штаб-сержанта Ромео Луї Даллера, здорованя з пронизливими блакитними очима. Моїй матері було двадцять шість, вона була ще незаміжня. Одне вело за собою інше, і ось у червні 1946 року на світ з'явився я.

Моєму батькові на той час було сорок чотири: дужий, статний чоловік, він завжди видавався молодшим за свої роки. Він прожив важке, доволі самотнє життя. Народився 1902 року в азбестодобувному містечку Тетфорд-Майнс у Східному Квебеку. Його батьки рано пішли з життя, і хлопця відправили на захід до байдужої скупії незаміжньої тітки, що мала велику, але неприбуткову ферму поблизу Норт-Бетлфорда, що у провінції Саскачеван. Життя з тіткою було сповнене важкої фізичної праці. Щоб отримати пристойну вечерю, мій батько час від часу ловив курку, скручував їй шию і кидав на купу гною. Потім казав тітці, що курка, мабуть, здохла від холоду. Щоб не викидати птицю марно, жінка готувала її на вечерю. Життя з тіткою було настільки нестерпним, що заледве юнак досяг повноліття, він покинув ферму і тихцем повернувся до Квебеку.

До двадцяти років він мандрував, беручись за будь-яку роботу, яку міг знайти, кремезний чоловік з глибокими шрамами від важкої фізичної праці на тілі. У 1928 році, у віці двадцяти шести, він зрештою пішов служити в армію, вступивши рядовим до 22-го Королівського полку (фр. Royal 22ième Régiment). На той час 22-й Королівський полк, відомий як «Вандус» (Vandoos), був єдиним франкомовним підрозділом у канадській армії.

У «Вандусах» мій батько нарешті віднайшов сім'ю та відчув радість від спілкування і міцних довірливих відносин, що виникають між солдатами. У 1931 році його відрядили до Армійського корпусу обслуговування, підрозділу матеріально-технічного забезпечення, який займався питаннями транспортування, обладнання, технічного обслуговування, виплати заробітної плати та іншими аспектами, необхідними для забезпечення життєдіяльності армії. У той час корпус усе ще був кінним, і тато почував у своїй стихії, адже навчився ладнати з кіньми, доглядаючи за тітчиним плужним табуном.

Коли почалася Друга світова війна, його відправили за кордон: спочатку на північ Шотландії, де він тренував десантників «Вільної Франції» генерала Шарля де Голля. Проте холод і сирість перетворили навіть таку роботу мрії на гнітючу. Зрештою, його призначили до 85-ї мостової роти Другого канадського корпусу, і після нескінченних сухопутних маневрів на півдні Англії його підрозділ висадився в Нормандії через місяць після Дня «Д» 1944 року. Протягом зими 1944–1945 років армія Канади утримувала лінію фронту завдовжки понад 322 кілометри, що простягалася від кордону з Німеччиною, на південь від Неймегена, вздовж річки Маас і через голландські острови до Дюнкерка на узбережжі Ла-Маншу. Протягом тієї довгої лютої зими він став свідком загибелі багатьох своїх друзів, яких розірвало на шматки або перетворило на закривавлене місиво у відчайдушній битві за те, щоб відкинути німців назад за Рейн.

На той час тато був штаб-сержантом, відповідальним за майстерню, що обслуговувала 250 машин і мостобудівну техніку на дорозі. У свої сорок років він уже був старшим у майстерні, і завдяки вмінню обслуговувати і ремонтувати практично будь-яку бойову машину батько мав гідну репутацію. Він був відмінним нишпоркою, що було важливою навичкою для старшого сержантського складу канадської армії, яка, здавалося, завжди була набагато біднішою, ніж інші війська. Канадські солдати були відомі тим, що йшли на угоди, обмінюючи будь-що, аби допомогти підрозділу. Тридцять років потому, на кордоні між Східною і Західною Німеччиною, я бачив, як мої власні сержанти вправлялися в тих самих навичках, як правило, на американцях, котрі нічого не підозрювали. Цілі двигуни обмінювали на сорокаунцеву пляшку віскі «Канадіан клаб». Одного разу за обіцянку гарячої їжі з мобільної польової кухні мого підрозділу я отримав доступ до восьми зенітно-ракетних комплексів на тиждень. У такій справі є свої суворі закони: будь-кого, кого спіймають на махінаціях заради особистої вигоди, піддають гонінням. Тато вважав, що займатися такими обладками для власного блага – це все одно, що красти у своїх товаришів, а це найгірший злочин, який можна скоїти в армії.

Після війни батько майже рік жив у Голландії, працюючи над післявоєнною програмою, в межах якої урядам Нідерландів та Бельгії передавали канадські машини. Його робота подарувала йому можливість відвідати Ейндховен і зустріти чарівну молоду голландку, яка незабаром стала моєю матір'ю.

Коли він повернувся до Канади, демобілізація була в самому розпалі, і тата одразу ж позбавили його довоєнного звання сержанта, натомість присвоївши два капральські погоони. Моя мати була обурена таким ставленням до нього; вона поїхала аж до Оттави, щоб оскаржити це рішення перед генерал-ад'ютантом канадської армії. Невдовзі звання мого батька було відновлено. Незважаючи на це, він відкинув можливість перепідготовки або підвищення і провів десять років у роз'їздах по Квебеку, інспек-

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

туючи техніку. Після виходу у відставку в 1957 році влаштувався на цивільну роботу, пропрацювавши ще десять років у каторжних умовах в армійській майстерні важкої техніки в східній частині Монреаля.

Події війни все ще переслідували його, хоча він рідко говорив про свій досвід зі мною або з кимось за межами вузького кола своїх побратимів-ветеранів. Батько, якого я знав, був суворим і мовчазним, схильним до тривалих спалахів задумливого самоаналізу. Ми в родині навчилися уникати його під час таких похмурих настроїв.

Моя мати, Катрін Вермеассен, була справжньою голландкою, набожною і одержимою чистотою. Вона покинула велику родину, щоб з шестимісячним немовлям перетнути океан і бути поруч з чоловіком, який був на п'ятнадцять років старший за неї і чийм основним емоційним тягінням була служба в армії. Вона прибула зі мною на 21-й пірс у Галіфаксі і приєдналася до тисяч інших воєнних наречених в одному з потягів Червоного Хреста, які доставляли дружин і дітей до чоловіків і батьків, які часом дуже неохоче на це погоджувалися. До воєнних наречених та їх потомства ставилися з великою ворожістю. І хоча моя мати стала силою, з якою доводилося рахуватися, вона так і не змогла повністю пристосуватися до парафіяльного світу східного Монреаля і трохи загубилася в культурі, яка сприймала її як чужу, іншу, з дивакуватими закордонними ідеями.

Вона була не з тих жінок, які марнують слова чи емоції, але війна все ж лишила по собі дуже глибокі шрами. Іноді, певно, від самотності, вона звирялася мені, і тоді з неї виплескувалися розповіді. Мене зносило з нею на темні, небезпечні вулиці воєнної Голландії. Вона розповідала мені про друзів, яких втратила, – особливо яскравим для неї був спогад про молодого єврея, якого серед ночі схопило гестапо, і він безслідно зник у кошмарі Голокосту. При кожному переказі я чув різкий стукіт у двері, бачив зловісний блиск черевиків у місячному сяйві, біле розгублене обличчя юнака, його темні очі, широко розплющені від жаху.

Вона розповідала мені про гул, страх і надію, які принесли бомбардувальники союзників, коли вони бомбили міста і сільськогосподарські угіддя перед наступом канадської армії до Рейну. Вона описувала звук транспортної авіації і вигляд тисяч десантників, що заповнювали небо, скільки сягало око, під час прориву союзників до Неймегена і Арнема. Я відчував її німий жах, коли вона розповідала мені про те, як вона і її сім'я дивилися, як полум'я охоплює багатівкові вежі і величні собори, які були окрасою її дитинства. Вона показувала мені руйнівну ціну війни, але навіть розповідаючи про це, вона завжди змальовувала канадських солдатів як героїв у своїх оповіданнях, рятівників, які несли світло, надію та радість життя на виснажену війною землю. Вона прищепила мені почуття гордості за Канаду, за націю, якій не загрожувала війна, але яка пожертвувала своєю молодістю, щоб врятувати світ від нацистської нава-

ли. Ці історії глибоко вплинули на мене. На відміну від багатьох представників мого покоління, які стали палкими борцями за мир, рішуче націленими на припинення війни, я засвоїв прямо протилежний урок. Я бачив у своїх батьках відвагу, що спонукала їх переступити через власні інтереси і покласти власне життя заради перемоги над злом, яке загрожувало миру і безпеці більшої частини світу. Вони були прикладом самопожертви, який я намагався наслідувати, граючись своїми солдатиками на килимі.

Нашою першою домівкою стала тимчасова брезентова казарма, або ж курінь, який ми ділили з двома іншими сім'ями. Татові та деяким друзям з Корпусу обслуговування вдалося роздобути будівельні матеріали, щоб відокремити простір для більшої приватності, але туалети та ванні кімнати залишилися спільними. Ми жили там до 1951 року, коли батько нарешті зміг дозволити собі власний будинок.

Зарплата у військових була невеликою. Батько іноді підробляв, ремонтуючи сусідські машини, щоб утримувати сім'ю, яка все зростала; йому було п'ятдесят, коли народилася моя молодша сестра Йоланда. Ми жили в типовому для воєнного часу житлі, пліч-о-пліч з нафтопереробними та хімічними заводами, які вивергали свої токсини густими, щільними хмарами над околицями. На той час східна частина Монреалю була одним з найбільших центрів нафтохімічної промисловості в Північній Америці. Бували дні, коли повітря було настільки брудним, що ми не могли гратися надворі, бо воно обпікало горло і змушувало нас вертатися додому, задихаючись. Будинки були зведені дешево і неякісно; без підвалів і центрального опалення, лише масляна піч, а величезна бочка з паливом, що підживлювала її, тулилася за вікном. Узимку лід утворював невеликі горбики вздовж підвіконь і заморожував рушники, які ми стелили туди, щоб зменшити протяги. Зимовий вітер свистів під дверима і біля віконних рам, запускаючи гострі пальці холоду в затишні гнізда наших ліжок.

То був суворий, грубий робітничий район, і щоб вижити, доводилося бути витривалим. Наша околиця була поділена на дві парафії, одну французьку і католицьку, другу англійську або алофонну (іммігранти, які обрали англійську своєю другою мовою) і протестантську. У кожній з них були свої окремі школи, церкви та інституції. Люди здебільшого трималися своїх. Але хоча ми жили у французькій парафії і були ревними католиками, моя мати, яка добре розмовляла англійською, почувалася комфортніше з алофонами, серед яких було багато таких самих нових канадців, як і вона сама. Вона ностальгувала за скаутським рухом свого дитинства в Голландії і долучилася до скаутів Канади, які діяли при англійській протестантській школі. На першу зустріч вона потягнула мене із собою, суворо попередивши, що єдиною причиною, чому мені дозволили туди піти, було те, що я зможу покращити своє знання англійської мови. Я обожнював скаутів «Кабс» і знайшов там чудових друзів, але тоді це

РУКОСТИСКАННЯ З ДИЯВОЛОМ

була англіканська, а отже, англomовна структура. Я жартував, що якщо йду до скаутів у вівторок ввечері, то в середу на світанку йду до сповіді.

Бути членом «Кабсів» мало як соціальні, так і релігійні наслідки. Франкомовні та англomовні діти формували окремі сусідські банди і були запеклими ворогами; той факт, що я мав друзів по обидва боки, робив мене підозрюваним, а можливо, і зрадником. Це не полегшувало мені життя. Пам'ятаю, як моя сестра Жюльетта, якій було лише п'ять чи шість років, потрапила під перехресний вогонь каміння між французькою та англійською бандами в нашому провулку. Ми з франкомовними друзями врятували її. Вона була поранена, з потилиці текла кров, і ми перенесли її в безпечне місце через паркан. Після чого перейшли в контратаку, що змусила англomовних втікати до брезентового сараю, який ми підпалили. Наша облога раптово закінчилася, коли у справу втрутилася матір, яка здавалася величезною. Кілька днів потому я все ще переслідував тих англomовних за те, що вони образили мою маленьку сестричку. Врешті-решт ми домовилися про припинення вогню, а в наступній сутичці я опинився вже в англійських лавах. Так воно й тривало – то туди, то сюди.

Я відвідував місцеву католицьку школу для хлопчиків, якою опікувались Брати святого Гавриїла. Брати часто заходили до нас додому, зазвичай під час вечері, щоб побачитися з моїми батьками. Мій тато був членом Лицарів Колумба, а також відомим і шанованим місцевим організатором Ліберальної партії; моя мати брала активну участь у жіночій ліберальній організації та благодійній діяльності. Візити братів не завжди були для мене приємною подією, оскільки вони часто скаржилися на мою низьку успішність у класі.

Мене рятувала та обставина, що я був солістом у хорі. Брат Леонідас, хормейстер, попри свою суворість був обдарованим музикантом і був у захваті від того, що я міг виконувати ті кілька англійських пісень, які були у нашому репертуарі. Він постійно возив нас на хорові конкурси і зазвичай ми виступали досить успішно.

Крім того, я отримав омріяну посаду вівтарного служника: приймний підробіток, який приносив мені двадцять п'ять центів на тиждень, плюс додаткові десять чи більше центів на весіллях і похоронах. Дуже скоро я зрозумів, що похорони часто бувають набагато пишнішими, а отже, і прибутковішими, ніж весілля, і що музика на них, як правило, теж краща.

Але саме танці зробили мене популярним у дівчат, які навчалися в монастирській школі через дорогу, хоча мені доводилося бути дуже обачним, щоб брати ніколи не застали мене за ручку з кимось із них. Покарання за таке товаришування було миттєвим: переписування сторінок зі словника, стоячи на колінах у кутку класу. Брати і монахині ставали біля стратегічно важливих вікон, аби пильно стежити за тим, щоб не допустити жодних пустощів дорогою до чи зі школи. Єдиний час, коли обом статям дозволялося контактувати, були заняття народними танця-

1
МІЙ БАТЬКО СКАЗАВ МЕНІ ТРИ РЕЧІ

ми, які організовувалися парафією, а згодом і школами, під суворим наглядом. Ми вивчили всі традиційні франко-канадські народні танці, а також танці інших народів. Пам'ятаю, що особливо мені полюбилися єврейські танці, тому що для дотримання автентичності ми виконували їх босоніж, уявляючи, що тверда, холодна підлога гімназії була м'яким, теплим піском пустелі. Враження від споглядання босих дівочих ступнів і щиколоток було майже нестерпним.

У старших класах я був збайдужілим школярем, який більше цікавився спортом, ніж навчанням, аж доки до нас у гості не завітав давній друг мого тата. Він був майором і разом із моїм батьком служив на війні. Вони всю ніч говорили про армію, а я підслуховував. Мрія стати солдатом ще жила в мені; я приєднався до кадетів і провів усе літо під брезентом у Фарнхемі, старому військовому таборі часів Першої світової війни на південь від Монреаля. Там я вчився у ветеранів Корейської та Другої світової воєн тактичних маневрів і стрільби з кулемета. Я боготворив цих учителів.

У паузі між спогадами батько сказав товаришеві: «Знаєш, мій син думає вступити до військового коледжу».

Майор усміхнувся і повернувся до мене: «Це чудово, синку. Як у тебе з оцінками?».

Я відповів йому.

«Ну, знаєте, юначе, з такими оцінками ви і близько не пройдете до військового коледжу. Тобі треба вчитися мінімум на вісімдесят балів, щоб тебе взагалі розглянули». Вагомості його зауваженню надавав той факт, що в часи покоління мого батька до військового коледжу вступали лише сини старших офіцерів; дитину сержанта туди ніколи б не прийняли.

Після того, як майор поїхав, батько мало говорив, безсумнівно, щоб не образити мої почуття. Але я відчув дещо інше послання в тому, як старий майор звертався до мене, як його очі дивилися на мене: я був певен, що насправді він думав, що я зможу це зробити, і кидав мені виклик, щоб я досягнув успіху. Не без допомоги мого друга Мішеля Шевретта, чия робота етика на той час повністю затьмарювала мою, я навчився бути наполегливим і цілеспрямованим. На подив моїй родині і самому собі мій середній бал зріс з 72% у дев'ятому класі до 91% у десятому, одинадцятому і дванадцятому класах. Я зачиняв двері своєї кімнати і вмикав радіо, створюючи власний простір для навчання. На вихідних ми з Мішеlem часом вчилися по дванадцять годин поспіль. Коли я був в одинадцятому класі, одного недільного дня батьки покликали мене вниз і сказали, що я більше не живу з сім'єю, що їм набридло бачити мене тільки під час сніданку, обіду чи вечері. Вони мали рацію; я постійно швидко їв, мив посуд і зникав у своїй кімнаті. Та я зламав цей код; я знайшов у собі рішучість сидіти за робочим столом і працювати, тож не збирався здаватися і зараз.